

“Milletleşme Süreci”nde Edebi Konuların, Üslupların, Akımların ve Türlerin Rolü

Doç.Dr.Aybeniz RAHİMOVA

Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi
Muhammed Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı

Öz

Edebiyatçıların en sert üslupta koyduğu tavırların toplumda yansımaları, “milletleşme süreci”nin önünü açan faktörlerin başında gelmektedir. Muhammed Fuzuli`nin 16. yüzyılda kaleme aldığı “Şikayetname”, Osmanlı coğrafyasında kendine has bir etki oluşturmuştur. Güney Kafkasya`nın Çarlık Rusya`ısı tarafından işgalinden sonra yerel idarelerdeki fütursuzluğu eleştiren şair Kasım Bey Zakir`in şiirleri de yeni dönem edebiyatına “sert gerçekliğin” gelmesinin önünü açmıştır. Mirza Fethali Ahundzade`nin 1848-1854 yılları arasında kaleme aldığı altı komedi ise Azerbaycan edebiyatını tamamen yeni dönemin atmosferine dahil etmiş ve “sert gerçekliğin” mizahi tarzda sunumu daha 19. yüzyılın sonlarından itibaren düz yazıya hâkim olmuştur. “Avam halk”ın durumunun hem edebiyatta hem de basının sayfalarında da kesintisiz şekilde kendine yer bulması, “milletleşme süreci”ndeki tartışmaların ana temasını oluşturmaktadır. Bu durumun sonucu olarak, “sınıf” ve nihayet “demokrasi” kavramları siyaset felsefesinin temelini teşkil etmesini sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Şikayetname, sert gerçeklik, milletleşme süreci, komedi, demokrasi.

The Role of Literary Topics, Styles, Movements and Genres in the "Nationalization Process"

Abstract

The reflections of the harshest attitudes of literary figures in society are among the factors that pave the way for the "nationalization process". "Şikayetname", written by Muhammed Fuzuli in the 16th century, had a unique impact on the Ottoman geography. The poems of the poet Kasım Bey Zakir, who criticized the indifference in local administrations after the occupation of the South Caucasus by Tsarist Russia, also paved the way for "hard reality" to come to the new period literature. The six comedies written by Mirza Fethali Akhundzade between 1848 and 1854 completely incorporated Azerbaijani literature into the atmosphere of the new era, and the humorous presentation of "hard reality" dominated prose from the end of the 19th century. The

fact that the situation of the "common people" finds its place both in literature and in the pages of the press without interruption constitutes the main theme of the discussions in the "nationalization process". As a result of this situation, the concepts of "class" and finally "democracy" formed the basis of political philosophy.

Key words: Sikayetname, harsh reality, nationalization process, comedy, democracy.

Giriş

Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'yı işgal planının parçası olarak 19. yüzyılın başlarında o coğrafyadaki feodal hanlıkların teker teker Rusya kontrolüne geçmesini sadece Rusyalı değil Batılı tarihçi ve sosyologlar da birkaç açıdan olumlu gelişme olarak değerlendirmektedir. Bu olumlu değerlendirmelerin başında, ufak feodalist yapılardan kurtularak Avrupa kültürünü benimsemeye çalışan bir imparatorluğun sınırları içinde belirli anlamda çağdaşlaşma eğilimleriyle tanışmak geliyordu. Güney Kafkasya'yı Tiflis'ten yöneten Çarlık Rusya İmparatorluğu o zamanki adıyla "Tatar" (daha sonra Türk-Azerbaycan) kavmine mensup ahaliye mensup yetenekli insanları yönetimde görevlendirmekle yetinmeyip 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim ve kültür alanlarında gelişmelerine katkı sağlıyordu. Bu süreç aslında feodalist yapıdan kurtulmayı başarmış kavimler için "milletleşme" sürecinin yolunu da açıyordu. 1789 Fransız Devrimi'nin etkileri Çarlık Rusya'sında kendini 19. yüzyılın ilk yarısında gösterirken bu etkinin Kafkasya'nın Müslüman toplumlarına yansımaları edebiyatın rolünün ön plana çıkmasını koştandırdıyordu. Yani, feodalist sistemden kurtulması gereken toplumun bireylerinin kendilerini, okuldan önce edebiyatın Avrupa tarzındaki yeni türlerinin sayfalarında görmesi elzemdi. Bu gerçekleşmeden modernleşmenin ve gelişimin başlatılması imkansızdı.

Milletleşme süreci

Kafkasya'nın Türk-Müslüman toplumları arasında bu bakımdan en şanslısı, günümüz Azerbaycan coğrafyasının ahalisiydi (Swietochowski, 1988). Zira, Tiflis merkezli Rusya yönetiminde Rusça-Farsça-Türkçe askeri tercüman olarak görev yaparken Şarkın ilk komedilerini ve çağdaş tarz ilk felsefi eserlerini kaleme almakla yetinmeyip makale ve mektuplarında Müslüman dünyasının aydınlanmasının öncü rolünü üstlenmiştir. Bunu büyük bir başarıyla yerine getirmiş olan Mirza Fethali Ahundzade Azerbaycan coğrafyasından çıkmıştı. 1848 yılında kaleme aldığı ilk komedisinden başlamak suretiyle ilerleyen dönemdeki eserlerinin

sayfalarına toplumun en farklı kesimlerinden insan karakterlerini koyan Ahundzade, böylece edebi muhiti klasik şiirin atmosferinden çıkarmaya muvaffak olmuştu. Toplumun feodalist yapıdan kurtularak çağdaş dünyayı kavrayabilmesi için edebiyatın yol açması gerekirdi. Bunu komedileri, romanı, felsefi eserleri ve mektuplarıyla Mirza Fethali Ahundzade başarmıştı. Yani, Türkiye`de milliyetçi düşüncenin oluşması ve yerleşmesinde öncü rol oynamış Azerbaycan menşeli Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu gibi fikir insanlarının da hep vurguladıkları üzere eski Osmanlı coğrafyasından Hindistan`a, Kafkasya`dan İran`a, Orta Asya`ya ve Rusya`nın Türk-Müslüman bölgelerine kadar uzanan coğrafyadaki kavimlerin kendilerini “Millet” olarak tanımlamalarında ilk rol Mirza Fethali Ahundzade`ye aittir (Bayat ve Turan 1996) ile (Shissler, 2005). Ancak edebiyatın atmosferini dram ve roman türleri üzerinden değiştirme başarısını gösterirken kendinden önceki edebiyatta yeni dönemin ruhuna uygun şiir örneklerinin farkına varıp takdir etmişti. Hanlık sisteminin ortadan kaldırılarak Rusya devlet yapısının kurulduğu bölgelerde görev yapan memurların rüşvete ve yolsuzluğa bulaşarak büyük servet sahibi olmasına karşı çıkarak şiirlerinde bunu en sert şekilde eleştiren Kasım Bey Zakir`i 18. yüzyılın en ünlü şairlerinden biri Molla Penah Vakıf`tan üstün tutmasının nedeni de işte budur. Yani, Mirza Fethali Ahundzade`ye göre “gül-bülbül, göz yaşları, vüslatsız aşk” v.d. konulardan kurtulup da yolsuzluk yaparak ve rüşvet alarak zenginleşen memurları, haydutları, hırsızları, uçkağitçileri ve fırladıkları kendi sayfalarına taşıyarak oradan kamuoyu mahkemesinin önüne çıkarmayan bir edebiyat günün taleplerini karşılamayacağı gibi “milletleşme” sürecine de öncülük yapamayacaktı. İşte Türk dillerinin en büyük klasik şairi Muhammed Fuzuli`yle ilgili “Fuzuli şair değil nazım-ı üstattır” demesinin nedeni de budur: Yeni dönemin ruhunu 1789 Fransız Devrimi`nin ruhu üzerinden analiz eden Ahundzade`nin edebiyatın sayfalarında tüm fertleriyle toplumu görmek istemesinden daha doğal bir şey olamazdı ve işte bu taleplerin ışığında şöyle yazıyordu:”Kasım Bey Sarucali-yi Cevanşir`e düçar oldum. Ki el hak Türk dilinde onun manzumatı benim hayretime bahis oldu... İşte bundan dolayı lezzet ü tesir Kasım Bey`in hayaletinde çöktür.” (Ahundzade, 1962). İşte Kasım Bey Zakir`in yeni dönemin ruhuna uygun biçimde edebiyatın atmosferini değiştirerek sert gerçeklik tarzını tedavüle dahil etmiştir. Şiirlerinden birini örnek verirse “milletleşme” çağdaş anlamdaki “milletleşme süreci”nin yolunun edebiyat tarafından nasıl döşendiğini görmüş oluruz.

Zerger, Dragar`da (yer isimleri-A.R.) alem aşikâr

Bir uçtan oğurlar (çalar), bir uçtan satar

Vay odur sahibi at başı tutar

Yüz yerden dökülür üstüne çomak.

Karabağ`da ne tay kaldı ne dana
Bugün sabah kaçır herkes bir yana
Tembih etmek ilen Hindırstan`a* (Azerbaycan'ın Ağdam Rayonu'ndaki bir köydür).
Hub (iyi) saldı nizama ülkeyi koçak (hırsız anlamında)
Gerek bu alemde eylemek hezer
Öz yerinde değil çünkü hayır ü şer
Hürmetsiz olmuştur pedere peser
Yüzden biri yahşi olur ittifak (Zakir, 2005).

Mirza Fethali Ahundzade`nin, Kasım Bey Zakir`i yeni dönem edebiyatının “lezze ve tesir” sahibi bir kalem sahibi olarak sunmasına ilişkin görüşlerimin bir kısmını daha önce Türk okurlarla paylaştığımı da ifade etmek isterim (Rahimova, 2022).

Şikayetname

İşin ilginç yanı, “milletleşme süreci”nde edebiyatın rolünün önemini çok iyi bilen ve edebi eserlerinin yanı sıra edebi tahlillerinde de edebiyatın klasik gazel ortamından çıkarılması ilkesini savunan Mirza Fethali Ahundzade`nin, Muhammed Fuzuli`nin adeta yeni süreçlerin dışında tutulması gerektiğine inandığı halde “sert gerçeklik” ilkesinin Türk dilindeki ilk edebi örneklerinden birini Muhammed Fuzuli`nin yarattığını gözden kaçırmış olmasıdır. Kanuni`nin Bağdat`ı ele geçirmesine sevinerek yedi kaside kaleme alan Muhammed Fuzuli`ye Nişancı Paşa`nın imzaladığı berata rağmen aylık dokuz akça yardım parası ödenmeyince devlet dairelerinin kapısını çalmaktan bıkan şair Şikayetname isimli hicvini kaleme almıştır.” Selam verdim, rüşvet değildir deyu almadılar” mısrasıyla başlayan Şikayetname`nin müellifi devlet memurlarına “O dünyada dahi hesap alınır, işit misiniz” diye uyarıda bulunduğu memurlar; “O dünyada dahi bakımız yok, katipleri razı etmişiz” şeklinde yanıt veriyorlar (Füzuli, 2005). Dünya edebiyatı tarihine Leyla ile Mecnun, Beng ü Bade gibi manzum romanlarının yanı sıra Türk, Arap ve Fars dillerinde gazelle Divan`ı armağan etmiş Muhammed Fuzuli`nin Şikayetname`si devlet dairesinde hakkı çiğnenmiş bir şahsın (yani şairin kendisinin) sert eleştirisi olma niteliği taşımasından dolayı yeni bir devlet yönetimi anlayışına davet olmayıp memurlara “o dünyayı” hatırlatmasıyla bile edebiyata yeni ruh getirmeyi başarmış bir edebi örnektir. İşte bundan dolayı Şikayetname`yi, Orta Çağ devlet yönetimini protesto etmenin en somut örneği olarak değerlendirebiliriz. Muhammed Fuzuli`nin gazellerinde devrin yöneticilerine bazen “inkılab”ı hatırlatması ve atıflarda bulunması da aslında devrim niteliğinde söylemler olup Osmanlı yönetimindeki “milletleşme” sürecinin rüşeymlerinin o örneklerde aranması yanlış bir yaklaşım

olmayacaktır. Çünkü çağdaş anlamda bir devlete kavuşmanın yolu “inkılaptan, devrim”den geçecekti ve Muhammed Fuzuli`nin bunu Fransız düşünür Michel de Montaigne`den önce gerek şiirlerinin ve gerekse Şikayetname`nin sayfalarına taşımasının Şark Rönesansı`nın gelişimi bakımından büyük önemi vardır. Muhammed Fuzuli`den iki yüz sene sonra Rusya ilhaki altındaki Kafkasya coğrafyasının Azerbaycan Türkçesinde yazan şairi Kasım Bey Zakir`in sert gerçeklik üslubuna mizahi unsurları katarak kaleme aldığı eleştirel şiirler sadece edebiyatın eski konularından ve üsluplarından kurtulması sürecinin önünü açmamış, aynı zamanda yeni dönem edebiyatının yeni türlerle gelişmesine kapı aralamıştır. Mirza Fethali Ahundzade`nin tam da 19. yüzyılın ortalarında yazdığı komedilerin ardından “Kandırılmış Yıldızlar” romanı, Kemal üd-Devle Mektupları, Celal üd Devle Mektupları gibi Batı tarzındaki eserleri ve nihayet mektuplaşmaları Kafkasya coğrafyasının Türk kökenli kavimlerinin “milletleşme süreci”nin yolunu döşemiştir. Komedileriyle başlattığı “geri kalmış naif toplum”u eleştirme sürecini felsefi eserlerinde “Zalimin babasının mezarını ateşe ver” düzeyine yükselten Mirza Fethali Ahundzade, kendinden sonraki edebiyata ve felsefeye emsalsiz bir miras bıraktığı için 19.yüzyılın sonlarına doğru sadece komedilerle değil trajediler ve romanlarla da zenginleşen edebiyatın özellikle komedilerde, düz yazı eserlerinde Mirza Fethali Ahundzade`nin getirdiği sert mizahi çizgisini sürdürülmesi şart olmuştur. 19.yüzyılın Avrupa edebiyatındaki bu çizginin aslında Rönesans’tan geldiğini tespit eden ünlü Rus edebiyat bilimcisi Mihail Bahtin (Бахтин) görüşünü şu şekilde açıklamıştır:” Doğrudan halk karnaval kültürüyle ilintili Rable`de, Cervantes`te, Shakespeare`de, Rönesans-sert mizah imgeselliği daha sonraki yüzyılların tüm büyük realist edebiyatını belirleyici ölçüde etkilemiştir. Büyük tarzın gerçekçiliği hep (doğrudan veya dolaylı) Rönesans geleneğiyle ilintili olduğu halde (Stendhal`ın, Balzac`ın, Hugo`nun, Dickens`in realizmi) o gelenekten uzaklaşmak kaçınılmaz biçimde realizmin küçülmesine ve naturalist empirizm biçiminde yeniden doğmasına neden olmuştur (Бахтин, 1968). Azerbaycan edebiyatında realist düz yazı geleneğinin Celil Mehmetkuluzade`nin “Danabaş köyünün öyküleri” isimli dünya düz yazısının ender örneklerinden biriyle atılması “milletleşme süreci”ne edebiyatın sunduğu diğer eşsiz bir armağandır. Mehmetkuluzade bu süreci “Posta Kutusu” ve “Usta Zeynel” eserleriyle sürdürmüştür.

20. yüzyılın başlarında Hüseyinzade ve Ağaoğlu`nun başını çektiği ve “milletleşme süreci”nin dili olarak Osmanlı lehçesini ön plana çıkarmaya çalıştığı girişimlere 7 Nisan 1906`da yayımlanmaya başlayan Molla Nasrettin mizah dergisi “Basit bir ana dili” sloganıyla cevap verince “milletleşme süreci”ne edebiyatın sunduğu armağanlara basın da gür tartışmalarıyla kendi katkısını sunmuştu. Bu tartışmalar “milletleşme süreci”nin tedavülüne “sınıf” ve “demokrasi” kavramlarının dahil olmasına neden olmuş, Çarlık Rusya’sı istihbaratının

“Pantürkist” diye damgaladığı Hüseyinzade ve Ağaoğlu'nun 1908'in sonlarında Bakü'yü terk etmek zorunda kalmalarına rağmen kavramlarının tamamını içini doldurarak Azerbaycan'ı bağımsızlığa götürecektir siyaset felsefesinin kullanımına açan yine edebiyat olmuştur. Dünya mizah tarihinin en büyük kalem sahiplerinden biri Mirza Ali Ekber Sabir'in şiirlerindeki tekamülün krokisi şu şekildeydi: Ümmet, millet, sınıf ve demokrasi.

28 Mayıs 1918'de “İnsanlara hürriyet milletlere istiklal” ilkesi üzerinde kurulmuş Şarkın ilk demokratik cumhuriyetinin felsefesini aslında Mirza Ali Ekber Sabir daha dokuz sene önce sunmuştu:

Her kim insanı sever aşığı-hürriyet odur

Evet, hürriyet olan yerde de insanlık olur.

Şarkın ilk Cumhuriyeti öncelikli olarak edebiyatın, ardından basının “milletleşme” sürecinin önünde gitmesinden dolayı tamamen demokratik ilk evre prensipler üzerinde ilan edilmiş ve daha önceden belirlenmiş yönetim felsefesi yirmi üç aylık dönemde kusursuz şekilde uygulanmıştı.

Sonuç:

Tüm diğer halklar gibi Azerbaycan Türkleri de kendi “milletleşme” sürecini klasik gazel-kaside edebiyatından çağdaş edebiyata geçişle başlatabilmiş ve hem toplumun hem de yönetimin eleştirilmesinden asla kaçınmamıştır. Sert gerçeklik akımının mizah tarzındaki şiirleriyle başlayan süreçte daha sonra komediler ve felsefi eserler ortaya çıkarken yine aynı akımın kuralları çerçevesinde mizahi tarzda kaleme alınmış düz yazı örnekleri süreci daha anlamlı duruma getirmiştir. 20. yüzyılın başlarında edebiyatın yanı sıra basında da günlük tartışmaların konusu haline gelen “milletleşme” meseleleri neticede “demokrasi” kavramına evrilmiş ve Şarkın ilk Cumhuriyet rejimi böyle bir güçlü altyapı üzerine inşa edilmişti.

Kaynakça

Ahundzade, Fethali Mirza. Eserleri, İkinci Cilt, Bakü, 1962, s. 209.

Bayat, Ali Haydar ve Turan, Ali Hüseyin. İstanbul, TDAV Yayınları 1996.

Füzuli, Məhəmməd. Eserleri, 5 cildde, 2'nci Cild, Bakü, 2005, s. 336.

Rahimova, Aybeniz. *"Lezzet ve tesir Kasım Bey'in hayaletinde çoktur"*, Yenidünya Gündemi, 13 Şubat 2022.

Shissler, Ada Holly., İki İmparatorluk Arasında., Ahmet Ağaoğlu ve Modern Türkiye. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Swietochowski, Tadeusz., Müslüman cemaatten ulusal kimliğe, Rus Azerbaycanı. Çeviren Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988, s. 10-36.

Zakir, Qasım Bəy., Şiirləri., Bakı, Avrasiya Press Yayınları, 2005, s. 21.

Бахтин М.М., 1968. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. Москва, Художественная литература, с. 63